

YENİ BULGULAR IŞIĞINDA İZMİR HİSAR CAMİİ

İZMİR HİSAR MOSQUE IN THE LIGHT OF NEW FINDINGS

Şakir ÇAKMAK*

Melike YURDAGÜL**

ÖZ

Kemeraltı Çarşısı, tarihi liman kenti İzmir'in yüzyıllardır çeşitli dini ve etnik kimliklere ev sahipliği yaparak yaşayagelen canlı bir ticaret merkezidir. Çok sayıda ticari, dini ve sosyal yapıdan oluşan zengin bir dokuya sahiptir. Günümüzde Hisarönü Meydanı'nda bulunan ve adını Latinler ile Türkler arasında birçok kez el değiştiren Eski İç Liman'ın girişindeki Aşağı/Liman Kale'den alan Hisar (Yakub Bey) Camii de bu dokunun en önemli yapılarındandır. Anıtsallığı, plan şeması ve zengin süslemeleri ile İzmir'in simgesel eserlerinden biri olan Hisar Camii, inşa tarihi, banisi ve inşa evreleri hakkında birçok soru işareti barındırmaktadır. Resim, gravür ve arşiv belgelerinin yetersizliği ya da henüz ulaşılamamış olması yapının özellikle 19. yüzyıl başlarına kadar geçirdiği inşa ve onarım evrelerinin saptanmasında ciddi güçlükler yaratmaktadır. Bununla birlikte çeşitli belgeler ve yapıdan gelen izlerden hareketle 19. yüzyıldan günümüze kadar yapılan çeşitli müdahalelere ilişkin bazı saptamalar yapmak mümkün olabilmektedir. Bu makalede, özellikle 1813, 1881 ve 1927 yıllarında gerçekleştirilen müdahalelerin kapsamı ayrıntılı olarak incelenmiş, yapının taşıyıcı sistemindeki değişiklikler ve süslemelerinin tarihlendirilmesine ilişkin yeni öneriler getirilmiştir. 2018 yılında basit onarım kapsamında başlatılan çalışmalarda elde edilen veriler de yapının geçirdiği bazı onarımların kaynaklarda belirtilenlerden daha kapsamlı olduğunu göstermiştir. Çalışmalarımız sırasında yeni mimari bulguların yanı sıra yapının tarihsel sürecinde aktif rol oynadığı saptanan ancak bugüne kadar herhangi bir yayında sözü edilmeyen bazı hattat isimlerine de rastlanmış ve bu bilgilere de ilk kez makalemizde yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İzmir, Hisar Camii, Aşağı Kale, Yakub Bey, Restorasyon.

ABSTRACT

Kemeraltı Bazaar is a vivid commercial center of the historical port city of İzmir, which has been hosting various religious and ethnic identities for centuries. It has a very rich texture consisting of commercial, religious and social structures. Hisar (Yakub Bey) Mosque, which is located in Hisarönü Square today and takes its name from the Lower/

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İzmir.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7317-3023> ♦ E-mail: sakircakmak@gmail.com

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İzmir.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6009-4764> ♦ E-mail: melikeyurdagul97@gmail.com

Liman Castle at the entrance of the Old Inner Port, which changed hands many times between the Latins and the Turks, is one of the most important structures of this texture. There are many question marks about the construction date, founder and construction phases of Hisar Mosque, which is one of the iconic works of İzmir with its monumentality, plan scheme and rich ornaments. The inadequacy of painting, engraving and archival documents or the fact that they have not been reached yet create serious difficulties in determining the construction and repair phases of the building, especially until the beginning of the 19th century. However, it is possible to make some determinations regarding the various interventions made from the 19th century to the present, based on various documents and traces from the building.

In this article, the scope of the interventions that the building was exposed to in 1813, 1881 and 1927 and the question whether it was possible to reconstruct the structure by introducing new suggestions to the dating of the carrier system and have been examined in detail. The data obtained from the studies initiated in 2018 within the scope of simple restorations showed that some restorations of the structure were more extensive than those stated in the sources. Although there is limited information in the sources about the scope of the activities of 1813, some of the data we discovered during our studies are remarkable. The signature of “Ali Vehbi” on the richly crafted marble pulpit is important in that it has not been mentioned in any source related to the Hisar Mosque until now. Calligrapher Ali Vehbi’s signature can be found on the northern façade of the İlyaszade/Maraş Fountain in the Çeşme district of İzmir and on the western façade of the Dönertaş Fountain dated 1814. Another section that can be dated to this period is the carrier system, which is understood to have a polygonal section, and their Baroque stone capitals. The polygonal cross-section carriers and stone capitals were thickened due to the cylindrical shape of the body during the restoration in 1927, and the capitals were covered in plaster decorations in Baroque style.

Although the sources giving information about the building give limited information on the restoration in 1881, it is understood that the plaster decorations are also the product of this period, based on the phrases “Year 1299” (1881-1882) in the prayer hall.

In the restoration works that started in 2018, reinforced concrete annexes applied between 1982 and 1985 were determined. The data we obtained during our study is important in that it has not been mentioned in any source related to the building so far.

Keywords: *İzmir, Hisar Mosque, The Lower Castle, Yakub Bey, Restoration.*

Giriş

Roma ve Bizans dönemlerinde jeopolitik açıdan önemli bir liman ve donanma üssü olan İzmir, geniş ticaret hacminin de etkisiyle yıllarca farklı etnik kökenlere mensup topluluklara ev sahipliği yapmıştır. 1317 yılında Aydınoğulları tarafından fethedilen kent uzun bir süre Latin-Türk mücadelelerine sahne olmuş, 1426 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir¹. 1472 yılında Venediklilerin öncülüğündeki Haçlı orduları tarafından yağmalanarak tahrip edilmesinin ardından, 1480 yılında Fatih Sultan Mehmed'in Aşağı Kale'yi ihya ettirmesiyle mutlak bir Türk hâkimiyeti sağlanmıştır². Türk egemenliği sağlanıncaya kadar iki kaleli bir kent olma özelliğini sürdüren İzmir'de Kadifekale'de yaşayan Müslüman halk sebebiyle "Müslüman İzmir" ve sahil şeridinde yaşayan gayrimüslimler sebebiyle "Gâvur İzmir (İzmir-i Gebrân)" olarak iki parçalı bir durum söz konusu idi³. Aşağı Kale'nin ihyasıyla oluşan huzur ve güven ortamı, Kadifekale eteklerinde yaşayan halkın liman bölgesine gelişini hızlandırmış, dolayısıyla nüfus hareketliliğine bağlı olarak bölgedeki ticari faaliyetler ve sosyal doku canlanmıştır. Kentin liman tarafından girişine konumlandırılan Hisar Camii de bölgedeki dinamizmin mimari bir yansıması olarak Türk hâkimiyetinin önemli göstergelerinden biridir.

Hisar Camii'nin Mimari Özellikleri

Hisar Camii Konak-Kemeraltı bölgesinde, 899. sokak, 53 pafta, 337 ada, 184 parselde yer almaktadır. Günümüzde kuzeyinde Hisarönü Meydanı, batısında Kızlarağası Hanı, güney ve doğusunda ise çeşitli ticari yapılar bulunmaktadır. İnşa edildiği dönemde, güneyinde Yağcılar ve Peynirciler Çarşısı, kuzeyinde ise Yorgancılar Çarşısı gibi döneminin çarşı kurgusunu yansıtan bir dokunun varlığı bilinmektedir⁴. Dar bir avlu içinde yer alan cami, merkezi kuruluşlu bir harim, kuzeyinde yedi birimli son cemaat yeri ve kuzeybatısındaki minareden oluşmaktadır. Avlusunda muvakkithane, kütüphane, çeşme ve iki şerbetlik, avlu dışında, Hisarönü Meydanı'nda ise iki şadırvanı vardır. Yapının adı, kentin güvenliğini sağlayan ve günümüzde mevcut olmayan Aşağı Kale'den gelmektedir. (Fot.1)

Hisarönü Meydanı'nda yer alan sekizgen formlu şadırvanların cepheleri mermer plasterler ile bölünerek her cepheye birer musluk yerleştirilmiştir. Kitabesinden, kuzeydoğudaki şadırvanın 1293/1876 yılında Evliyazade İbrahim Efendi tarafından inşa ettirildiği, ancak bu şadırvanın yerinde önceden Müftü Ahmed Said Efendi tarafından yaptırılmış bir şadırvanın bulunduğu anlaşılmaktadır⁵. Kitabenin metni, İzmir Mevlevihanesi Şeyhlerinden Nureddin Dede tarafından yazılmış, hattı ise hattat Mehmed Fikri

1 Baykara, 1974, 82; Ersan, 2013, 55.

2 Tütüncü, 2017, 20; Çakmak, 2019, 275.

3 Cezar, 2010, 148.

4 Aktepe, 2003, 98.

5 İ. Kuyulu Ersoy, Müftü Ahmed Said Efendi tarafından inşa ettirilen şadırvanın inşa tarihi olarak 1150/1737-38 tarihini vermektedir. Bkz: Kuyulu Ersoy, 2013, 112.

Fotoğraf 1: Kızlarağası Hanı ve Hisar Camii.

tarafından hazırlanmıştır⁶. Caminin kuzeybatısında yer alan şadırvan, Gurre-i Cemazi-yü'l-Âhire 1300/9 Nisan 1883 senesinde Bakırcı Hacı Mehmed Efendi'nin oğlu Hacı Mahmud Efendi tarafından yaptırılmıştır⁷. 17. yüzyılda Sancak Kale'nin inşasıyla ikinci planda kalan Aşağı Kale, bir süre daha kullanılmış, ancak zamanla çevresine inşa edilen ticari yapıların arasında kalmış ve 1872 yılında içerisindeki evlerle beraber yıktırılarak geliri hayır kurumlarına bağışlanmıştır⁸. Günümüzde Hisar Camii'nin kuzeyinde yer alan şadırvanların inşa tarihleri dikkate alındığında, Aşağı Kale'nin yıktırılmasının ardından bölgede gerçekleştirilen meydan düzenlemeleri sırasında eklenmiş oldukları söylenebilir.

6 Kitabenin ilgili bölümü şu şekildedir: “*Bir düşer âlemde Nûri böyle bir târih-i tam / Akdı şadırvân-ı ra'nadan bu ma'î selsebil / Mehmed Fikri 1293*” Aktepe, 2013, 108; Üzel, 2018, 83-84. Nureddin Dede'nin kullandığı Nûri mahlasına Natırzade Camii'nin avlu giriş açıklığı üzerindeki 1291/1874-1875 tarihli kitabede ve Bayraklı-Yahya Hayati Paşa Konağı'nın cephesindeki 1306/1888 tarihli çeşmede de rastlanmaktadır. Natırzade Camii'ndeki kitabenin son iki satırı şu şekildedir: “*...Nûri dedi târih-i tam inşâsı buldukda hitâm / Bu secde-gâh-ı müslimîn itmam olundu pek rasin / Sene 1291*”. Kitabe metninin tamamı ve Natırzade Camii hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Aktepe, 2003, 77; Kuyulu Ersoy, 2013, 122-123. Bayraklı Yahya Hayati Paşa Konağı çeşmesinin kitabesindeki ilgili bölüm şöyledir: “*Dedi Nûri dahi tarihini tam / Cereyan eyledi hoş cadde-yi zülal / Fi 10 Muharrem sene 1306*” Yahya Hayati Paşa Konağı ve çeşmeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Kuyulu Ersoy, 2014, 529-545; Uçar, 2016, 256-259.

7 Şadırvan kitabelerinin tam metni için bkz: Aktepe, 2003, 108.

8 Tütüncü, 2017, 22.

mektedir. Şadırvanların kubbeleri 2009-2011 yıllarındaki restorasyonlarda kaldırılarak yerlerine fiskiyeli havuzlar eklenmiştir⁹.

Kuzey, güney ve doğu cephelerinde giriş açıklıkları bulunan avlu, camiyi dört yönden çevrelemektedir. İbadet mekânındaki taşıyıcıları desteklemek üzere avlunun güney, doğu ve batısına inşa edilen payanda kemerleri özgün değildir.

Avluda yapının tamamlayıcı birimleri yer almaktadır. Kuzeybatıdaki birimin Hisarönü Meydanı'na bakan cephesinde kaş kemer formunda bir çökertmenin içindeki saat, bu mekânın muvakkithane olarak kullanıldığını göstermektedir. Muvakkithaneye bitişik olarak kütüphane yer almaktadır. (Fot.2-3) Son cemaat yerine çıkan basamakların doğu ve batısına yerleştirilen iki adet çeşme, yonca formunda haznelerden meydana gelen küçük birer sebil olarak tasarlanmıştır. Avlunun kuzeydoğusundaki imam-hatip odasının batı cephesine bitişik durumdaki duvar tipi çeşme mermerdendir. Çeşmenin inşa tarihi hakkında bir bilgi yoktur. Ancak mevcut süsleme özellikleri dikkate alındığında yapıyla çağdaş olmadığı açıktır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 1980'li yıllara ait fotoğraflarda mevcut olmayan çeşmenin, bu tarihten sonraki bir dönemde eklenmiş olması mümkün görünmektedir.

Caminin kuzeybatısına konumlandırılan minarenin giriş açıklığı üzerinde 1927 tarihli bir kitabe yer almaktadır. İki kademe- li minare kürsüsünün son cemaat yeri içinde kalan bölümü üç kenarlı, son cemaat yeri üzerinde yükselen bölümü ise kare kesitlidir. Onaltıgen kesitli gövdeye geçişi sağlayan pabuç bölümü üçgen kuşaklıdır. Şerefe altı mukarnas dolguludur. Pabuç üstü, şerefe altı ve külah altı birer sıra çini bordür ile bezelidir.

Hisar Camii'nin, kaba yonu taş ve tuğla kullanılarak inşa edilen almaşık düzendeki beden duvarları sıvalıdır. Yapının örtü sistemi ve minare külahı kurşun kaplıdır.

Fotoğraf 2-3: Muvakkithane ve kütüphaneden genel görünüm.

9 Polat, 2011, 10.

Fotoğraf 4:

Kuzeybatıdaki giriş
açıklığının ayet panosu.

Harime giriş son cemaat yerindeki dikdörtgen formlu ve yuvarlak kemerli üç giriş açıklığı ile sağlanmaktadır. Doğu ve batıdaki açıklıklar, süsleme tasarımı ve boyutları açısından ortadakine göre daha sade tutulmuştur. Batıdaki açıklık üzerinde yer alan ayet panosunun sonundaki *Muhammed Sıdkı* imzası, çalışmalarımız sırasında ismini keşfettiğimiz hattatlardan biridir. Pano üzerindeki yazı şu şekildedir:

Allahüm eftah lena ebvab-ı rahmetike,

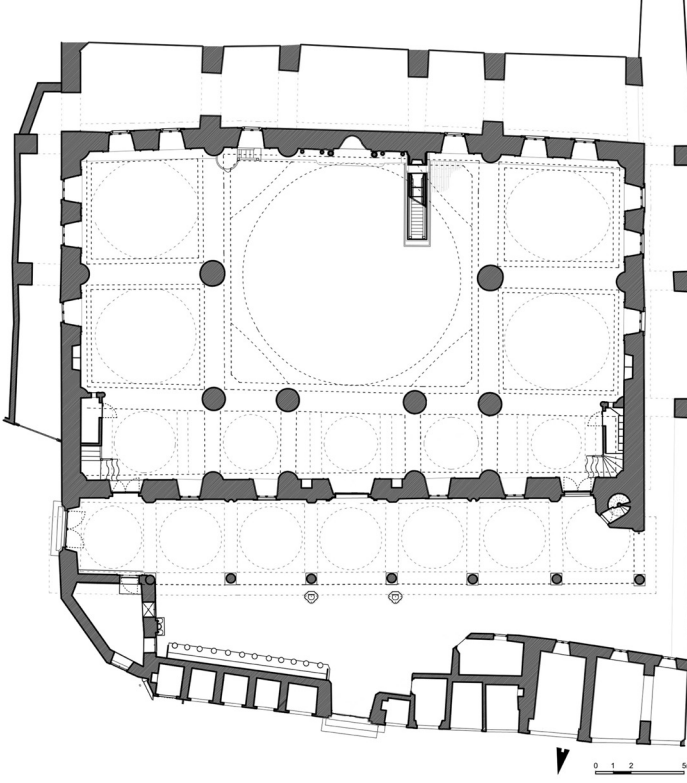
ve sehhele aleyna ebvab-ı rızkıke

Muhammed Sıdkı 129? (Fot.4)

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir plana sahip harim, merkezi kuruluşludur. Merkezi kubbe, dördü güney duvarına gömülü, altısı serbest, toplam on adet ayak ile taşınmaktadır. (Plan 1) Bu ayaklar günümüzde silindirik görünümlü olmakla birlikte, özgünde sekizgen kesitli oldukları anlaşılmıştır. Bu durum, yapının 1927 yılında geçirdiği onarım çalışmaları bölümünde aktarılmıştır. Merkezi alanın doğu ve batısında ikişer, kuzeyinde ise beş küçük kubbeli birimler yer almaktadır. Merkezi kubbe ile doğu ve batısındaki kubbelerin geçişleri tromplarla, kuzeydeki kubbelerin geçişleri ise pandantiflerle sağlanmıştır. Merkezi kubbe ile doğu ve batısındaki ikişer küçük kubbe, sekizgen kasnaklara sahiptir. Kadınlar mahfilini örten beş küçük kubbe arasındaki boşluklar birer beşik tonoz ile örtülmüştür.

Hisar Camii, İzmir'deki dini yapılar arasında alçı süslemenin en yoğun görüldüğü örneklerden biridir. Mihrap duvarı, kubbe içi ve kubbe geçişleri, pencereler, kemerler, duvar yüzeyleri ve sütun başlıkları bu süslemelerin bulunduğu başlıca yerlerdir. Yapının süsleme kompozisyonuna hâkim olan altın yaldızlı çiçekler ve yapraklar, teller aracılığıyla birbirine, alçı sıva aracılığıyla da duvara tutturulmuştur¹⁰. Natüralist formdaki çiçek, yaprak ve meyvelerden oluşan süslemeler, yer yer kartuşlar içerisinde, bazen de serbest bir yayılım gösterecek şekilde tasarlanmıştır. (Fot.5)

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Arık, 1971, 77-84; Bulut, 1996, 4-5.

Plan 1: Hisar Camii. Plan. (VGM Arşivi'nden işlenerek)

Fotoğraf 5: Hisar Camii, harimden genel görünüş.

Minber ve vaaz kürsüsü mermerden yapılmıştır. Yüzeylerdeki yoğun bitkisel süslemeler kafes oyma, yuvarlak yüzeyli oyma ve kabartma teknikleri ile uygulanmıştır.

18. yüzyılda Lale Devri ile başlayan Batılılaşma hareketleri, Barok ve Rokoko gibi üslupların etkileri ile Osmanlı mimarisinde ürünlerini vermeye başlamıştır. İnşa tarihi hakkında çeşitli görüşler olan Hisar Camii'nin de mevcut süsleme kompozisyonunu Batılılaşma döneminde kazandığı görülmektedir. Bu konu hakkındaki tespitlerimiz "1881 Yılı Onarımları" bölümünde ele alınmıştır.

Hisar Camii'nin İnşa Tarihi Hakkında

Yüzyıllar boyunca Latinler ile Türkler arasında birçok kez el değiştiren İzmir kenti, 1426 yılı itibariyle kesin olarak Osmanlı Devleti topraklarına dahil edilmişse de 1472 yılında Venedik Filosu'nun karaya asker çıkarması ile yağmalanarak ağır bir tahribata maruz kalmıştır¹¹. Bunun üzerine 1480 yılında Fatih Sultan Mehmed, Rodos Şövalyeleri'nin Çelebi Mehmed döneminde inşasını yarıda bırakmak zorunda kaldıkları Aşağı Kale'yi ihya ettirerek bölgede güçlü ve mutlak bir Türk hâkimiyetini kesin olarak sağlamıştır¹².

1671 yılında kenti ziyaret eden Evliya Çelebi'nin ayrıntılı olarak anlattığı Aşağı Kale günümüzde ayakta değildir. Kalenin kitabesi ise 2017 yılında İzmir Hamidiye Camii'nde bulunmuş ve Hollanda Türk ve Arap Dünyası Araştırma Merkezi Başkanı Dr. Mehmet Tütüncü tarafından çözümlenerek yayımlanmıştır¹³.

Kentteki Türk hâkimiyetinin anıtsal simgelerinden olan Aşağı Kale, oluşturduğu güven ortamı ile Kadifekale eteklerinde yaşayan Müslüman halkın liman bölgesine doğru yayılmasına ivme kazandırmış, liman çevresindeki sosyal ve ticari yaşamın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Aşağı Kale'nin ihyasıyla oluşan güven ortamının bölgedeki sosyal yapıyı ve dolayısıyla mimari dokuyu şekillendirdiği düşünüldüğünde, Hisar Camii oluşan bu yeni dokunun simgesel bir parçasıdır. Yapının kentin liman yönünden girişine konumlanmış olması da bu yeni politik ve sosyal değişimi yansıtmaktadır¹⁴. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Hisar Camii'ne ilişkin ulaşılabilen en erken ve en ayrıntılı bilgileri vermektedir:

"Mollâ Ya'kûb Efendi Câmî'i... Aşağı Kale kapısı önünde üç mihraplı ve alt kat eski camidir ve üç kapısı vardır. Orta kapı üzerinde yazılan tarihtir: Kad benâ hâze'l-câmi'a'ş- şerîf li-vechillâhi ta'âlâ ve zamânihi mevla'l-mevâlî Mevlânâ Ya'kûb, fî büniye min hicreti'n- nebeviyyeti fî sene elf (1000).

Bu camiin üç mihrabını ayrı üç hayır sahibi yapmıştır. Ve iki mihrap da dış sofalarında vardır. Deniz kıyısında dar mahalde olmakla bunun da avlusu

11 Cezar, 2010, 537.

12 Tütüncü, 2017, 26.

13 Tütüncü, 2017, 18-27; Çakmak, 2019, 269.

14 Çakmak, 2019, 275.

yoktur. Ama cami ile kale kapısı önünde, ikisinin arasında camiin bir abdest havuzu var, şadırvanı akmaktadır ve üstü kurşun örtülü maksure gibi bir içimi hoş sulu havuzdur. Bu camiin yarısı kurşunlu ve yarısı kiremitlidir¹⁵.”

Evliya Çelebi'nin notlarına göre Molla Yakub Efendi Camii adıyla anılan yapı 1000/1591-1592 yılında inşa edilmiştir. Ancak inşa kitabesi günümüzde mevcut değildir. Hakkı Gültekin ise inşa tarihini 1006/1597-1598 olarak vermiş, ancak bu bilginin kaynağını göstermemiştir¹⁶. Evliya Çelebi ve H. Gültekin'in, inşa tarihi olarak aktardıkları 1591-1592 ve 1597-1598 tarihleri, Aşağı Kale'nin 1480 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından ihya edilmesini izleyen uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır. 1480 yılından itibaren liman bölgesinde sağlanan huzur ve güven ortamının hızlandığı nüfus hareketliliği karşısında, bölgedeki Müslüman halkın ibadetini nerede gerçekleştirdiği bir soru işareti oluşturmaktadır. Zira, Kemeraltı bölgesinde Hisar Camii'den daha erken tarihli bir cami olmadığı bilinmektedir. Evliya Çelebi, Aşağı Kale'yi tanımlarken kale içindeki bir mescitten bahsetse de konumu ve kapasitesi itibarıyla bu mescidin yalnızca askerlere tahsis edilmiş olduğu, dolayısıyla halk tarafından kullanılamayacağı anlaşılmaktadır. Bu durum Aşağı Kale'nin ihyasının ardından geçen bir asrı aşkın sürede, Müslüman halkın ibadet mekânı problemi yaşamış olabileceğini düşündürmektedir.

Bazı kaynakların¹⁷ Hisar Camii'nin bulunduğu yerde önceden bir Latin Kilisesi yer aldığını belirtmesi, bu kilisenin bir camiye dönüştürülmüş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. M. Aktepe de Hisar Camii'nin en geç 14. yüzyıl başlarına ait bir kilise olduğunu belirtmektedir¹⁸. Fakat mevcut kurgusu, yönü ve mimari özellikleri değerlendirildiğinde, Hisar Camii'nin kiliseden dönüştürülmüş olması imkan dahilinde değildir. Gerek Aşağı Kale'nin inşa tarihi ile caminin inşa tarihi arasındaki uzun zaman dilimi, gerekse tarihi kaynakların aktardıkları göz önünde bulundurulduğunda, Hisar Camii'nin yerinde önceleri bir kilise olduğu, 1480 yılında Aşağı Kale'nin inşası ile bölgede mutlak bir Türk hâkimiyeti sağlanmasının ardından bu kilisenin camiye dönüştürülerek bir süre daha kullanıldığı ve inşa tarihi hakkında kesin bir kanıya varılamayan 1591-1592/1597-1598 yıllarında bu kilisenin yıktırılarak, yerine günümüzdeki Hisar Camii'nin temellerinin atıldığı ihtimali mümkün görünmektedir.

Hisar Camii'nin banisi olarak gösterilen Yakub Bey'in kimliği hakkında net bir bilgi yoktur. Evliya Çelebi yapıdan önce Molla Yakub Efendi adıyla bahsetmekte, daha sonra ise üç mihrabı olması nedeniyle üç hayırsever tarafından yaptırıldığını belirterek tutarsız bilgiler vermektedir. Konuya ilişkin ayrıntılı araştırmalar yapan M. Aktepe, vakıf kayıtlarındaki incelemeleri sonucunda, Yakub Bey adlı kişinin yapıyla yakın bir bağlantısı olduğu kanaatine varmış, ancak bu kişinin kimliği hakkında net bir veriye

15 Kahraman, 2011, 105.

16 Gültekin, 1952, 56.

17 Bonaventure F. Slaars&Iconomos, 1932, 29; Texier, 2002, 143.

18 Aktepe, 2003, 101.

ulaşamamıştır¹⁹. H. Gültekin, bu kişiyi “Aydınoğulları’ndan Özdemiroğlu Yakub Bey” olarak tanımlarken²⁰, R. Nezihî “eşraftan Yakub Bey” olarak bahsetmektedir²¹. Fakat araştırmacılar bu bilgilerin kaynağını göstermemiştir. Dolayısıyla mevcut veriler, Yakub Bey’in kimliği hakkında kesin bir yargıya varmak için yeterli değildir.

Hisar Camii’nin Onarım Evrelerine İlişkin Bazı Tespit ve Düşünceler

İzmir’in ticaret merkezi durumundaki Kemeraltı bölgesinde, Aşağı Kale’nin Türk hâkimiyetine geçmesinden sonra değişen sosyal ve ekonomik yapıya paralel olarak birçok cami inşa edilmiştir. Büyük çoğunluğunun özgün kurgusu ve tasarımı hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz bu yapılar, 18-19. yüzyıllardaki deprem ve yangınlar sonucu hasar görmüş ve günümüze dönemin zevk ve hakim estetik anlayışını yansıtan çeşitli değişikliklerle ulaşılmıştır²².

İzmir kentinin simgesel değerlerinden biri olan Hisar (Yakub Bey) Camii’nin inşa tarihi ve banisi kadar, inşa evreleri de birtakım belirsizlikler içermektedir. Yapı, avlusundaki muvakkithane, kütüphane, çeşme, iki şerbetlik ve Hisarönü Meydanı’ndaki iki şadırvanıyla farklı dönemlerin özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Yapı zaman içerisinde çeşitli onarım ve müdahalelere maruz kalmış, ancak bu faaliyetlerin büyük bir bölümü kayıt altına alınmamıştır. Onarımların bir bölümü, arşiv belgeleri ve konuya ilişkin kaynaklarda kapsamı bilinmeyen onarım şeklinde tanımlanmış, ancak çalışmamız sırasında ulaşılan yeni ipuçları ve yapıdan gelen izler, bu müdahalelerin sınırı ve kapsamı hakkında fikir yürütmemizi sağlamıştır.

1813 Yılı Müdahalesi

Bazı araştırmacılar, olasılıkla batısındaki Kızlarağası Hanı’nın inşasıyla ilişkilendirerek 1744 yılında yapıya payandalar eklendiğini, 1744-1813 yılları arasındaki dönemde ise dükkân birimleri ile müstemilat inşa edildiğini aktarmaktadır²³. Ancak bu bilgileri destekleyecek kesin bir veri mevcut değildir. Yapının özellikle 1813 ve 1881 yıllarında geçirdiği kapsamlı müdahaleler, payandaların bu tarihlerde eklenmiş olabileceğini de akla getirmektedir.

Yapının inşa evrelerine ilişkin en erken tarihli veri, 1298/1881 tarihli Aydın Vilayet Sâlnamesi’ndeki “*Hisar Câmî’i-şerifinin binâsı 1227*” (1812-1813) şeklindeki kayıttır²⁴. Aktepe, son cemaat yerinin bu tarihte inşa edildiğini ileri sürmektedir²⁵. Ayda Arel ise yapının 1813-1834 yılları arasında kapsamlı bir onarım geçirdiğini belirtmektedir²⁶.

19 Aktepe, 2003, 102.

20 Gültekin, 1952, 56.

21 Nezihî, 2001, (12. Fasikül) 10.

22 Arel, 2002, 29.

23 Taşkaya Dönmez, 2012, 397.

24 Aydın Vilayet Sâlnamesi, 1298, 25; Aktepe, 2003, 105.

25 Aktepe, 2003, 107.

26 Arel, 1998, 26.

Ancak onarımın ayrıntılarına ve bu bilgiye nereden ulaştığına değinmemiştir. Yapıya ilişkin bilgi veren arşiv belgeleri, salnameler ve diğer kaynaklarda 1834 yılına dair hiçbir kayıt bulunmamaktadır.

1881 yılı Aydın Vilayet Sâlnamesi'ndeki “*Hisar Câmî'i-şerifinin binâsı 1227*” kaydı oldukça dikkat çekicidir. Olağan şartlardaki onarımlarda “*tamir*” kelimesi kullanılırken, bu kayıta Arapça kökenli olan ve “*yapı, yapma, kurma*” anlamına gelen²⁷ “*binâ*” kelimesinin tercih edilmesi ve aşağıda ayrıntılarını vereceğimiz bulgular yapının 1813 yılında yeniden inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Arşiv belgeleri ve kaynaklarda, 1813 yılına ait herhangi bir afet kaydı bulunmamaktadır. Ancak 1215-1216/1801 yılında şiddetli bir deprem meydana geldiği ve şehrin neredeyse tüm camilerinin ilerleyen yıllarda yeniden inşa edilircesine tamire muhtaç kaldığı aktarılmaktadır²⁸. Depremin Hisar Camii'ne verdiği tahribat bilinmemektedir.

Ancak, Aydın Vilayeti Sâlnamesi'ndeki kayıt, denizden doldurma bir zemin üzerinde yükselen yapıdaki taşıyıcı sistemin 1801 yılı depreminde hasar görmüş olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim, özgünde sekizgen kesitli olduğu anlaşılan ve 1927 yılındaki onarımlardan itibaren silindiriğe dönüştürülen taşıyıcıların kompozit başlıkları, Hisar Camii'nin inşa edildiği 16. yüzyılın sonlarındaki mimari üslubu yansıtmamaktadır. Kuzeydoğuda yer alan ve diğer başlıkların aksine alçıyla kaplanmayan taş başlığın Barok karakterli bitkisel kabartmaları da Batılılaşma dönemine özgüdür. (Fot.6) Elimizdeki veriler ve Hisar Camii'nin mevcut kurgusu, aktif bir vakfı olmayan yapının onarım ödeneğinin uzun bir zaman diliminde toplanarak 1813 yılında ibadete açılmış olma ihtimaline işaret etmektedir. Arşiv belgelerindeki 1217/1802-1803 tarihli “*İzmir'de Yakub Bey-Hisar Camii Vakıflarına yapılan müdahelenin menâ'i*”²⁹ ve 1219/1804-1805 tarihli “*İzmir'de Saçmacızade Hacı Ahmed Efendi vakfından Yakub Bey Camii'nde dersiyye cihetinin tevcihi*”³⁰ şeklindeki kayıtlar, yapının 19. yüzyıl başındaki vakıf durumu hakkında bilgi vermekte ve bir dönem Saçmacızade Vakfı bünyesine alındığını akla getirmektedir.

Fotoğraf 6: Taşıyıcıların başlıklarının özgündeki görünümü.

27 Devellioğlu, 1995, 132.

28 Aydın Vilayet Sâlnamesi, 1298, 25; Baykara, 1974, 86; Tınal, 2017, 374.

29 BOA., C.EV., 220/10955, H.14/10/1217

30 BOA., C.MF., 56/2767, H.15/11/1219

Fotoğraf 7-8: Mükebbire ve konsol üzerindeki *Sene 1228* yazısı.

Son cemaat yerindeki mermer mükebbirenin konsolunda yer alan *Sene 1228* (1813) ibaresi, yapının bu tarihte kapsamlı bir müdahaleye maruz kaldığının, belki de yeniden inşa edildiğinin en somut göstergelerindedir. (Fot.7-8) Ancak son cemaat yerinin 1927 yılı depreminde hasar gördükten sonra yeniden inşa edildiğini destekleyen bazı veriler de mevcuttur. Bu konu, 1927 onarımları bölümünde irdelenecektir.

Hisar Camii'nin zengin bezemeli mermer minberinin³¹ tepeliği üzerinde yer alan Hattat Ali Vehbi'nin imzası, yapının mermer işçiliği hakkında fikir yürütmemize imkân sağlamıştır. Tepelik üzerine Cum'a Süresi'nin 9. âyeti yazılmış ve hattatın imzasına yer verilmiştir:

Bismillahirrahmanirrahim
Yâ eyyuhâllezîne âmenû izâ nüdiye
lis salâti min yevmil cumuati fes'av ilâ zikrillâhi
Ketebehû el- müznib Ali Vehbi

Kitabede kendisinden *müznib* (günahkar) olarak bahseden hattat Ali Vehbi, 1814 yılında inşa edilen Dönertaş Sebili'nin batı cephesinde *İzmirî Ali Vehbi*³², Çeşme ilçesindeki İlyazade / Maraş Çeşmesi'nin³³ kuzey cephesinde ise *Ali Vehbi* imzalarıyla karşımıza çıkmaktadır. (Fot.9-11) 18-19. yüzyıllarda yaşadığını düşündüğümüz bir hattat olan Ali Vehbi'nin yaşamına dair ayrıntılı bir bilgi bulunmamakla birlikte, ulaşılan bir kaynakta Hattat Ali Vehbi Efendi olarak bahsedilen bir kişinin ölüm tarihi 1240/1824-1825 olarak verilmektedir³⁴.

31 Minberin süslemeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Bayrakal, 2004, 23-25.

32 Aktepe, 2003, 183.

33 Bu çeşmenin inşa tarihini E. Kayın 1830, G. Geyik ise 1780 olarak aktarmaktadır. Bkz: Kayın, 1988, 88; Geyik, 2007, 37.

34 Hızlı, 1999, 128.

Fotoğraf 9: Hisar Camii minberinde Ali Vehbi Efendi'nin imzası.

Fotoğraf 10: Ali Vehbi Efendi'nin Dönertaş Sebili'ndeki imzası.

Fotoğraf 11:
Ali Vehbi
Efendi'nin İlyaszade
Çeşmesi'ndeki
imzası. (Fot: Fatih
Dağlı)

Üzerinde 1228 tarihinin yer aldığı mükebbire, harim giriş açıklığı ve mermer minber, süsleme tasarımı ve yazı formu açısından benzerlikler göstermektedir. Mükebbire korkuluğuna kafes oyma tekniği ile işlenen çiçek motifleri benzer bir tasarımla minber köşk korkuluğunun yan yüzlerinde de tercih edilmiştir. Mükebbirenin çevresindeki ayet metinlerinin yazı formları ve bunları kuşatan kıvrımlı yapraklar, minber tepeliğindeki yazı formu ve yüzeylerindeki bitkisel bezemeler ile aynı tasarıma sahiptir. Bu benzerlikleri büyük oranda taşıyan vaaz kürsüsü de 1813 yılına ait olmalıdır. Nitekim kürsüyü taşıyan silindirik burmalı gövde tasarımı, minber giriş açıklığındaki sütunçelerde de tekrarlanmıştır. Kürsünün merdiven korkuluğu ve köşk yüzeylerindeki kıvrımlı bitkisel motiflerin, minber yüzeylerinde de aynı tasarımlarla kullanıldığı görülmektedir. Tasarımlarındaki üslup birliğinden yola çıkarak Hisar Camii'nin tüm mermer işçiliğinin mükebbire üzerindeki 1228/1813 yılında gerçekleştirildiğini düşündürmektedir. 1814 yılında inşa edilen ve Ali Vehbi'nin imzası bulunan Dönertaş Sebili ile Hisar Camii minberinde cami, kale ve sur tasvirlerinden oluşan Batılılaşma dönemine özgü kompozisyonların tercih edilmesi de düşüncemizi destekler niteliktedir. (Fot.12-16)

Fotoğraf 12-13: Minberdeki mermer işçiliğinden ayrıntılar.

Fotoğraf 14:
Dönertaş
Sebili kuzey
cephesindeki
süslemelerden
ayrıntı.

◀ ▶
Fotoğraf 15-16:
Minber ve vaaz kürsüsü.

Hisar Camii avlusunda yer alan kütüphane 1296/1878-79 tarihli Aydın Vilayeti Sâlnamesi'nde şehrin en meşhur kütüphaneleri arasında gösterilmektedir³⁵. Kütüphanenin inşa tarihi, bazı kaynaklarda 1813 olarak verilmektedir. Ancak bu konuya ilişkin farklı bilgiler de mevcuttur. Y. Taş, İzmirî Seyyid el-Hac Ahmed Efendi'ye ait 27 Rebiülahir 1189/27 Haziran 1775 tarihli vakfiyeye göre bu kişinin kütüphaneye çok sayıda kitap vakfederek üç dolap yaptırdığını belirtmektedir³⁶. İ. E. Erünsal, Es-Seyyid Ahmed Efendi tarafından kurulan kütüphanenin 1196/1782 tarihli bir vakfiyesi olduğundan söz etmektedir³⁷. S. Tutsak banisinin Abdullah Efendi olduğunu aktarmakla birlikte, inşa tarihini 1809 olarak vermektedir³⁸. Ç. Atay, 1813 yılında inşa edildiğini ifade ederken³⁹, Ş. Emsen ve H.S. Ünal da 1228/1813 yılına işaret etmekte ve banisinin Hacı Abdullah Efendi adında bir kişi olduğunu eklemektedirler⁴⁰. M. Aktepe ise inşa yılına ilişkin bir bilgi vermemekle birlikte, İzmirli sabık yazıcılardan Seyyid Hacı Ahmed Efendi tarafından yaptırıldığını belirterek, 28 Ekim 1802 tarihli bir vakfiyeden bahsetmektedir⁴¹. Araştırmacıların Hisar Camii kütüphanesine ilişkin verdiği bilgiler arasında 1189/1775 ve 1196/1782 tarihli vakfiye kayıtları, kütüphanenin 18. yüzyılın son çeyreğinde mevcut olduğuna işaret etmektedir. Bahsi geçen diğer araştırmacıların aktardığı 1809 ve 1813 tarihlerinin kaynağı kesin olarak bilinmese de onarımlarla ilişkili olabilecekleri akla gelmektedir.

1298 tarihli Aydın Vilayet Sâlnamesi'nde yer alan bir başka kayda göre, 1285/1868-1869 tarihinde meydana gelen depremde Hisar Camii'nin kubbeleri hasar görmüştür⁴². Avlunun güneybatısındaki giriş açıklığı üzerinde bulunan 1287/1870-71 tarihli kitabenin, bu depremin ardından yapılan onarımlarla ilişkili olması muhtemeldir⁴³.

1881 Yılı Onarımı

1881 yılı boyunca, merkezi Sakız Adası olan birçok deprem yaşanmıştır⁴⁴. Büyük kayıplarla sonuçlanan bu depremlerden birinde, Hisar Camii'nin de zarar gördüğü bilinmektedir. M. Aktepe, depremde oluşan tahribatın Ruko adında bir mühendis tarafından giderildiğini, kubbe içinin onarılarak süslemeler yapıldığını ve minarenin yeniden inşa edildiğini belirtmekte ve bunu İzmir mebusu Dellalbaşızade Ragıp Paşa'nın oğlu Mehmed Ali Bey'in aktardığı şifahi bilgilere dayandırmaktadır⁴⁵. Ancak bu bilgilerin güvenilirliği tartışmalıdır. Kuzeyde, Hisarönü Meydanı'na bakan giriş açıklığı üzerindeki

35 Aydın Vilayet Sâlnamesi, 1296, 75.

36 Taş, 2020, 242.

37 Erünsal, 2008, 384.

38 Tutsak, 2002, 70.

39 Atay, 1978, 127.

40 Emsen, 1960, 29; Ünal, 2012, 467.

41 Aktepe, 2003, 107.

42 Aydın Vilayet Sâlnamesi, 1298, 27; Aktepe, 2003, 105; Nezihi, 2001, (13. Fasikül) 4.

43 Kitabe metni için bkz: Aktepe, 2003, 106.

44 Tınal, 2011, 31.

45 Aktepe, 2003, 105.

1298/1880-1881 tarihli ayet panosu da bu onarımın ardından eklenmiş olmalıdır. Ayet panosu şu şekildedir:

“*Ve men dahalehu kâne âminâ. 1298*”.

Aktepe, bu onarımın kapsamını, yeni minare inşası, kubbe tamiri ve tezyini olarak aktarsa da harimdeki iki ayet panosu üzerinde yer alan “*Sene 1299*” yazısı, kubbe içindeki süslemelerin yanı sıra yapıdaki alçı süslemelerin de bu dönemin ürünü olabileceğini düşündürmektedir. Harimdeki taşıyıcıları birbirine bağlayan yuvarlak kemerlerin tepe noktaları, elips şeklinde birer ayet panosu ile sonlandırılmıştır. Bu panolardan güney duvar üzerindeki *Yâ kâdiyel hâcât* ve doğu duvarındaki *Yâ gaffârü’z- zünub* yazılarının altındaki 1299 tarihi, 1881-1882 yılına karşılık gelmektedir. Söz konusu ayet panolarını çevreleyen bitkisel motiflerin mihrap duvarında, kadınlar mahfilinin harime taşıntı yapan kısmında ve kuzeydeki beş birimli bölümün tavan süslemelerinde benzer bir üslupla tekrarlanması, harimin tüm alçı süslemelerinin aynı onarım sırasında tasarlanmış olabileceğini düşündürmektedir. (Fot.17-18)

Fotoğraf 17-18: Doğu ve güney duvarlarındaki ayet panolarından ayrıntı.

Güney cephede, mihrap nişi üzerinde yer alan ve günümüzde yalnızca dışarıdan görülebilen sekiz köşeli yıldız formundaki pencerenin de 1881 yılında mihrabı kuşatan mevcut süslemeler eklenirken kapatılmış olması muhtemeldir. İzmir I Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu’nun 30.07.2009 tarih, 4276 sayılı kararında, raspalama işleminin ardından ortaya çıkan bu açıklığın korunması istenmiştir⁴⁶. (Fot.19-21)

Harimin kuzeybatıdaki giriş açıklığı üzerinde, Hattat *Muhammed Sıdkı* imzalı ayet panosunun altında 1299 rakamları seçilmektedir. Mevcut haliyle uzaktan bakıldığında görülemeyen tarih, bilinçsiz onarımlar sırasında kazanılmış olmalıdır. Yerinde incelemeler ile saptamaya çalıştığımız bu tarihin, harimdeki 1299/1881-1882 tarihli panolar ile çağdaş olabileceği akla gelmektedir.

46 Taşkaya Dönmez, 2012, 387.

Fotoğraf 19: Mihrap duvarındaki alçı süslemelerden genel bir görünüm.

Fotoğraf 20: Alçı süslemelerden genel bir görünüm.

Fotoğraf 21: Kapatılan yıldız formlu açıklığın güney cepheden görünümü.

Yapılan son araştırmalarla, aslında 1078/1667-1668 yılında inşa edilen, ancak inşa kitabesi günümüze kadar yanlışlıkla Kestanepazarı Camii'ne mal edildiği anlaşılan Kemeraltı Camii'nde⁴⁷, Hisar Camii'nin mihrap, kubbe içi ve pencere üstlerindeki süslemelerin büyük bir benzerlikle tekrarlandığı görülmektedir. A. Arel, 1812 yılında Kemeraltı Camii'nin, 1813 yılında ise Hisar Camii'nin esaslı bir onarım geçirdiğini ve bu yapılarda aynı mimar takımının çalışmış olabileceğini belirtmektedir⁴⁸. Yapılar söz konusu yıllarda onarımlar geçirmesine karşın, bu faaliyetlerin birbirine paralel yürütüldüğünü söylemek güçtür. Nitekim Hisar Camii harimindeki panolardan hareketle, mevcut alçı süslemelerin 1881-1882 yılında eklenmiş olması ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda, Kemeraltı Camii'nin süsleme tasarımını da Hisar Camii'nden kısa bir süre sonra, 1301/1883-1884 yılı onarımları⁴⁹ sırasında kazanmış olması mümkündür. Yapıların süsleme kompozisyonlarındaki benzerlik dikkate alındığında, A. Arel'in ortak mimar takımına yönelik önermesi 1881-1884 yılları arasındaki faaliyetler için olası görünmektedir. (Fot.22)

Fotoğraf 22: Kemeraltı Camii hariminden genel bir görünüm.

1890 Yılı Minare İnşası ve 1927 Yılı Onarımı

Hisar Camii minaresinin birçok kez yıkılarak yeniden inşa edildiğine dair veriler mevcuttur. Rus ressam Maksim Vorobyev'in 1820 tarihli suluboya çalışması ve Amerikalı yazar Mark Twain'in 1869 tarihli gravüründe minare gövdesinin sarmal yivli bir tasarıma sahip olduğu görülmektedir⁵⁰. "1881 Yılı Onarımı" başlığı altında, güvenilirliği düşük olmakla birlikte, Aktepe'nin şifahi bilgilerinden hareketle minarenin söz konusu yıl

47 Serçe & Yurdakul, 2020, 46.

48 Arel, 2002, 33.

49 Aktepe, 2003, 34; Kuyulu Ersoy, 2013, 117.

50 Daşçı, 2022, 30.

Fotoğraf 23:
Hisar Camii, 1893,
Firmin André Salles.
(gallica.bnf.fr)

Fotoğraf 24:
Hisar, Şadırvanaltı
ve Kestanepazarı
camilerinden bir
görünüm, 1893,
Firmin André Salles.
(gallica.bnf.fr)

yeniden inşa edildiğini belirttiğini aktarmıştık. Bu tarihten kısa bir süre sonrasında ait olan 1308/1890-1891 yılı Aydın Vilayet Sâlnamesi'nde de 2 Şevval 1307/22 Mayıs 1890 tarihinde harap ve yıkılmaya meyilli olan Hisar Camii minaresinin, masrafları vakıf gelirlerinden karşılanacak şekilde İzmir Valisi Halil Rıfat Paşa aracılığıyla yeniden inşa ettirildiği şeklinde bir kayıt bulunmaktadır⁵¹. Dolayısıyla kısa bir zaman dilimi içinde minareye ilişkin iki müdahalede bulunulduğu gibi bir anlam çıkmaktadır ki Aktepe'nin aktarımının şifahi olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Fransız fotoğrafçı Alphonse Rubellin tarafından 1870-1890'lar arasındaki bir dönemde çekildiği öne sürülen fotoğrafta⁵² ve Fransız fotoğrafçı ve gezgin Firmin André

51 Aydın Vilayet Sâlnamesi, 1308, 89; Aktepe, 2003, 106.

52 https://rosettaapp.getty.edu/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE2897411

Salles'in 1893 yılında çekmiş olduğu fotoğraflarda, minare gövdesinin artık sarmal yivli olmadığı ve külahının da bir soğan kubbe şeklinde düzenlendiği görülmektedir. (Fot.23-24) Dolayısıyla minarenin 1890'lı yıllardaki görünümünü Vali Halil Rıfat Paşa döneminde kazandığını söylemek mümkün olabilmektedir.

Vali Halil Rıfat Paşa tarafından yeniden inşa ettirilen düzgün kesme taş gövdeli ve soğan kubbeli minare, 1927 yılında meydana gelen bir depremde yıkılarak camiye de zarar vermiştir⁵³. Son cemaat yerine bakan cephesinde yer alan kitabeye göre aynı yıl İzmir Valisi Kazım Dirik tarafından tekrar inşa ettirilmiştir. (Fot.25) Osmanlı Türkçesiyle yazılan kitabenin çevirisi şöyledir:

“İzmir Valisi Mirliva Kâzım Paşa zamanında cami tamir ve minare müceddeden inşa edilmiştir. 1343-1927”.

Fotoğraf 25:
Hisar Camii minaresinden bir görünüm.

“1813 Yılı Müdahalesi” bölümünde değinildiği üzere, M. Aktepe son cemaat yerinin 1228/1813 yılında yapıldığını belirtmektedir. Ancak son cemaat yerindeki bazı mimari problemler, 1927 yılı depremi sonrasında yeniden inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Minare kaidesinin son cemaat yeri içinde kalması, doğu ve batıdaki harim giriş açıklıklarının çevreleyen alçı sövelerin son cemaat yerindeki taşıyıcı gömme ayakların altında kalması gibi sorunlar, bu düşüncemizi destekler niteliktedir. Ayrıca, harim iç kuzey duvarında yer alan altı gömme ayak, dışta aynı cephe üzerindeki dört gömme ayağa karşılık gelmemektedir. Dolayısıyla bu ayakların da son cemaat yerinin inşası sırasında eklendiği ve özgün olmadığı anlaşılmaktadır. (Fot.26)

53 Aktepe, 2003, 106; Aydın Vilayet Sâlnamesi, 1308, 89.

Hisar Camii'nde 2018 yılında başlatılan restorasyon çalışmaları, yapının taşıyıcı sistemi ve temel kurgusu hakkında bugüne kadar hiçbir kaynakta yer almayan bilgileri elde etmemize imkan vermiştir. Restorasyon çalışmaları sırasında soyulan ayakların özgünde sekizgen kesitli oldukları, 1927 yılındaki onarımlar sırasında demir lamalarla sarılarak silindirik kesitli ayaklara dönüştürdükleri anlaşılmıştır⁵⁴. (Fot.27) Bu uygulama sırasında ayakların kompozit taş başlıkları da alçı ile kaplanarak büyütülmüştür. Serbest ayaklar ve beden duvarlarına gömülü ayakların başlıklarındaki bezemeler, yüzeyin imkân verdiği ölçüde gerçekleştirilmiş, dolayısıyla bu başlıklar arasında üslup farkı meydana gelmiş olmalıdır. (Fot.28-29) Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivindeki fotoğraflardan, bu durumun 1977 yılı depremi sonrasında başlatılan 1982-1985 yıllarındaki restorasyon çalışmalarında görüldüğü ve çalışmalar sırasında silindirik ayakların demirli beton malzeme ile daha da kalınlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Olasılıkla arşivde yer alan fotoğraflara ve 1982-1985 onarımına ilişkin belgelere ulaşamadığı için bugüne kadar Hisar Camii'ni konu alan yayınlarda bu duruma ilişkin herhangi bir yorum da yapılmamıştır. Günümüzde, merkezi kubbeyi taşıyan kuzeydeki ayaklardan birinin başlığı, 1927 yılında alçıyla kaplanmadan önceki taş haliyle sergilenmektedir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 28.02.1970 tarihli eski eser fişinde 1938 yılında yapının kubbe ve ayak tamirinin yapıldığı belirtilmektedir. Ancak kaynaklarda bu onarımın gerekçesine ilişkin herhangi bir bilgi yoktur. Buna karşılık bölgede 22 Eylül 1939'da Dikili merkezli bir deprem meydana geldiği, Hisar, Kestanepazarı ve Şadırvanaltı camilerinin onarımları tamamlanıncaya kadar ibadete kapatıldığı bilinmektedir⁵⁵. Dolayısıyla, VGM Eski Eser Fişi'ndeki onarım tarihinin 1939 yerine sehven 1938 olarak yazılmış olabileceği akla gelmektedir.

Fotoğraf 26: Son cemaat yerinden genel görünüm.

54 Çakmak, 2019, 278.

55 Tinal, 2011, 75.

Fotoğraf 27:
Ayaklarda sıva sökümü sonrası ulaşılan sekizgen gövde ve lamalar. (VGM Arşivi'nden)

Fotoğraf 28-29: Serbest ve gömme ayakların başlıklarından ayrıntılar.

1977 Yılı Depremi ve 1982-1985 Yılları Arasındaki Esaslı Onarım Çalışmaları

9 Aralık ve 16 Aralık 1977 tarihinde meydana gelen orta şiddette iki deprem, İzmir kent merkezi ve ilçelerinde bazı binaların hasar görmesine sebep olmuştur⁵⁶. (Fot.30) Deprem Hisar Camii üzerinde oluşturduğu tahribat sonucu 1982-1985 yılları arasında kapsamlı müdahaleler gerçekleştirilmiştir⁵⁷. Bu çalışmalar sırasında, yapıya yoğun betonarme takviyeler yapılmıştır⁵⁸. Özgünde sekizgen olan ve 1927 onarımında demir lamalar kullanılarak silindirik bir görünüm kazandırılan serbest ayakların bu durumu, 1982-1985 yıllarındaki onarımlarda görülerek belgelenmiş ve ayaklar bu dönemde daha da kalınlaştırılmıştır. Taşıyıcı ayaklar arasındaki müttemadi temele betonarme bağ hatıllarının atıldığı, yapının adeta betonarme sistemle boğçalandığı görülmüştür.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1980 yılına ait fotoğraflarında, minberin doğu ve batı aynalıklarındaki çiçek kabartmalarının, birer Mühr-ü Süleyman motifiyle çevrelendiği görülmektedir. Günümüzde mevcut olmayan bu motiflerin 1982-1985 yıllarındaki onarımlarda kazınarak ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır. (Fot.31)

Fotoğraf 30: 1977 depremi sonrası kubbe içindeki çatlaklardan bir görünüm. (VGM Arşivi'nden)

Fotoğraf 31: Onarım öncesi minberden bir görünüm.

56 Tınal, 2011, 125.

57 Taşkaya Dönmez, 2012, 383.

58 Taşkaya Dönmez, 2012, 384.

2018-2019 Yılları Onarımı

2018 yılında, kadınlar mahfilinin sehim yapması, mahfil tabanında yer alan sıvaların dökülmesi ve kısmi kopmalar oluşması sonucunda, basit onarım kapsamında müdahaleye ihtiyaç duyulmuştur. Müdahale kapsamında, mahfilin sehim yapmasının statik nedenlere bağlı olup olmadığını anlamak üzere, zeminde temel araştırmaları yapılmasına karar verilmiştir. Yapılan temel araştırmalarında, 1982-1985 yıllarındaki onarım çalışmalarında yapıya uygulanan betonarme ekler ve ayakların özgün durumu tespit edilmiştir.

Fotoğraf 32-33: 2018-2019 onarımlarından genel bir görünüm.

Onarım çalışmaları sonrasında, ayaklar statik raporlardan hareketle özgündeki sekizgen haline döndürülemediği, 1982-1985 yıllarında eklenen betonarme kabuktaki çatlaklar, enjeksiyon ile doldurulmuş, sıvası dökülen yerleri yenilenecek mevcut görünümünde bir değişikliğe gidilmemiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden temin edilen raporlara göre, meydana gelebilecek statik problemlerden dolayı, temeldeki betonarme boşçalama sistemine müdahale edilmemiştir. Ancak havalandırma amacıyla drenaj sistemi kurgulanmış ve zemine cüruf serilmiştir. (Fot.32-34) Onarımın temel sebebini oluşturan kadınlar mahfilindeki sehim "I" demirleriyle giderilmiş, mahfilin altındaki konsollar ile ayakların birleştiği yerler doldurulmuştur. Cepelerde boya badana işlemleri yapılmış ve çeşme, minber, vaaz kürsüsü, giriş açıklığı gibi mermer yüzeylerde temizlik yapılmıştır.

Fotoğraf 34: Onarım sırasında uygulanan drenaj sistemi.

Sonuç

Uzun yıllar boyunca Latinler ile Türkler arasında el değiştiren Aşağı Kale'nin güneyine konumlandırılmış olan Hisar (Yakub Bey) Camii, erken tarihli bir yapı olmasına karşın, plan şeması, süsleme tasarımı, avlu içindeki ve dışındaki birimleri ile farklı yüzyılların izlerini bünyesinde barındırmaktadır. Çalışmalarımız sırasında karşılaştığımız tarihsel veriler ve yapıdan gelen izler, Hisar Camii'nin günümüzdeki görünümünü 1813 yılından itibaren kazandığını göstermektedir. Aydın Vilayet Salnamesi'ndeki 1227/1812-13 tarihli kayıt ve mermer mükebbire üzerindeki 1228/1813 tarihi, yapının bu tarihte yeniden inşa edilmiş olabileceğine ve mermer işçiliklerinin 1813 yılında şekillendiğine işaret etmektedir. Nitekim 1927 yılından itibaren betonarme malzeme ile sarıllar form değişikliğine uğrayan taşıyıcıların Barok karakterli taş başlıklara sahip olması da bu düşüncemizi destekler niteliktedir. İbadet mekânındaki zengin alçı bezemelerin ise ayet panoları içerisindeki bir tarihten hareketle 1299/1881-82 yılına tarihlendirilmesi mümkündür.

Araştırmalarımız sırasında fark edilen ayrıntılar, yapının tarihsel sürecinde aktif olan bazı kişileri belirlememize olanak sağlamıştır. Minber üzerinde imzasına rastladığımız Ali Vehbi'nin Hisar Camii'nin 1813 yılı onarımında, 1814 yılında inşa edilen Dönertaş Sebili'nde ve inşa tarihi hakkında farklı görüşleri sürülen Çeşme-Maraş/İlyaszade Çeşmesi'nde (1780/1830) görev aldığı anlaşılmaktadır. Hisar Camii'nin kuzeydoğusunda yer alan 1293/1876 tarihli şadırvandaki Nûri imzasına Natırzade Camii'nin avlu girişi açıklığı üzerindeki 1291/1874-75 tarihli kitabede ve Bayraklı-Yahya Hayati Paşa Konağı'ndaki 1306/1888 tarihli çeşmede rastlanmaktadır. Harim kuzeybatı girişi açıklığı üzerinde yer alan ve 1881-82 yılı onarımları sırasında eklendiğini düşündüğümüz ayet panosundaki Muhammed Sıdkı imzası da Hisar Camii'nde çalıştığını saptadığımız hattatlardan biridir. Söz konusu hattatlar, İzmir'in farklı ilçelerindeki yapılarda da görev almalarına karşın, Hisar Camii ile olan ilişkilerine ilk kez burada yer verilmiştir.

2018 yılında başlatılan onarım çalışmaları, yapının temel ve taşıyıcı sistemine ilişkin çarpıcı veriler elde etmemizi sağlamıştır. Çalışmalar sırasında soyulan ayakların özgünde sekizgen kesitli olduğu, 1927 yılı onarımlarından itibaren ilave malzemelerle sarıllar silindiriğe dönüştürüldüğü ve 1982-85 yılları onarımlarında yoğun betonarme takviyelerle oldukça kalınlaştırıldığı ve ayaklar arasındaki mütemadi temellere betonarme bağ hatılları atılarak sarıldığı anlaşılmaktadır. 2018-2019 yıllarındaki onarımlar sırasında, 1982-85 yıllarında kullanılmış olan betonarme malzeme yapıyla bütünleştiği için müdahale edilememiş ve yapının mevcut kurgusunda bir değişikliğe gidilememiştir. İlgili kurumların arşivlerindeki fotoğraf ve raporlarda, 1982-85 yıllarındaki çalışmalar belgelenmiş olmasına karşın erişilemediği ya da araştırılmadığı için Hisar Camii'ne ilişkin yayınlarda bu müdahalelerin kapsamından söz edilmemektedir.

İnşa edildiği dönemden günümüze kadar birçok onarım geçiren Hisar Camii, farklı yıllardaki ekler ve sanatçı gruplarının çalışmalarıyla günümüze ulaşarak tarihsel sürece tanıklık etmeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- AKTEPE, M. (2003) *İzmir yazıları (Camiler, Hanlar, Medreseler, Sebiller)*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları.
- AREL, A. (1998) “18. Yüzyılda İzmir Çevresinde Mimari Ortam”, *18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı Sempozyumu Bildirileri*, 20-21 Mart 1997, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları: 3, s.9-33.
- AREL, A. (2002) *Tanzimat Öncesi İzmir Sanatında Yeni Yönelimler*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı.
- ARIK, R. (1971), *Bazı Örnekleriyle Anadolu’da “Barok” denen Camiler*, (Doçentlik Tezi) Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi.
- ATAY, Ç. (1978) *Tarih İçinde İzmir*, İzmir: TİFSET Basım ve Yayın Sanayii A.Ş.
- BAYKARA, T. (1974) *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası.
- BAYRAKAL, S. (2004) “İzmir Minberleri” *Sanat Tarihi Dergisi*, S.13/2, s.19-49, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- BONAVENTURE F. SLAARS&ICONOMOS (1932) *İzmir Hakkında Tetkikat*, (Çev. Arapzade Cevdet), İzmir: İzmir ve Havalisi Asarlatika Muhipleri Cemiyeti Yayınları .
- BULUT, L. (1996) “İzmir Camilerinde Alçı Süsleme”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S.8, s.1-9, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- CEZAR, M. (2010) *Mufassal Osmanlı Tarihi*, (C.I), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÇAKMAK, Ş. (2019) “The Lower Castle, Hisar Mosque and Agora of the Smyrna”, *III. Smyrna Çalıştayı Bildirileri*, s.267-279, Ege Yayınları.
- ÇETİN, Y. (2017) “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Cami Mimarisinde Mükebbireler”, *Kesit Akademi Dergisi* S.7, s.407-420.
- DAŞÇI, S. (2022) *İzmir’de Oryantalist Ressamlar*, İzmir: İzelman Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, F. (1995) *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- EMSEN, Ş. (1960) “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi” *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C.9, S.1-2, s.14-35.
- ERSAN, M. (2013) “İzmir’in Fethi, Timur’dan Osmanlı’ya İzmir” *İzmir Kent Ansiklopedisi, Tarih*, C.I, s.51-55, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

- ERÜNSAL, E. İ. *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GEYİK, G. (2007) *İzmir Su Yapıları (Çeşme, Sebil, Şadırvan)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜLTEKİN, H. (1952) *İzmir Tarihi*, İzmir: Ege Turizm Cemiyeti Yayınları.
- HIZLI, M. (1999) “Osmanlı Eğitim-Öğretim Tarihi Hakkında Önemli Bir Kaynak: Müderrisin Vezâifi” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.8, s.97-133.
- KAHRAMAN, S.A. (2011) *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, (9. Kitap, C.I), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- KAYIN, E. (1988) *Çeşme Tarihi Doku Araştırması Koruma ve Restorasyon Önerileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- KUYULU ERSOY, İ. (2013) “Dinsel Yapılar Mimarisi”, *İzmir Kent Ansiklopedisi, Mimarlık*, (C.I, s.7-137), İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- KUYULU ERSOY, İ. (2014) “İzmir, Bayraklı Yahya Hayati Paşa Köşkü: Kül Olan Resimler” *XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 18-20 Ekim 2012*, C.2, s.529-545, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- NEZİHİ, R. (2001) *İzmir'in Tarihi*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- POLAT, S. (2011) *İzmir'deki Geç Dönem Osmanlı Camileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SERÇE, E.-YURDAKUL, Ş. (2020) *İzmir Tarihi Kent Merkezine Yolculuk, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları.*
- TAŞ, Y. (2020) *Osmanlı Dönemi İzmir Medrese ve Kütüphaneleri*, İstanbul: Hiperyayın.
- TAŞKAYA DÖNMEZ, M. (2012) *Osmanlı Dönemi Vakıf Eserlerinin Onarım Süreçlerinin İrdelenmesi-İzmir Kemeraltı Camileri Örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

- TEXIER, C. (2002) *Küçük Asya*, (Çev. Ali Suat), C.2, Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- TINAL, M. (2011) *İzmir Depremleri*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi.
- TINAL, M. (2017) “19. Yüzyıl İzmir Depremleri” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.10, S.54, s.372-380.
- TUTSAK, S. (2002) *İzmir’de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TÜTÜNCÜ, M. (2017) “İstanbul Fatihi’nin İzmir’deki Mührü: İzmir Kalesi’nin Kayıp Kitabesi” *Yediküta Dergisi* S. 110, s.18-27, İstanbul.
- UÇAR, A. (2016) “İzmir Konutlarında Çeşme” *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.38, s.251-274.
- ÜNALAN, H. S. (2012) *Anadolu’daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul: İSAM.
- ÜZEL, M. (2018) *İzmir Mevlevihanesi*, Ankara: Htc Ofset Matbaa.

Başkanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

- BOA., C..EV., 220/10955, H.14/10/1217
- BOA., C..MF., 56/2767, H.15/11/1219
- BOA., İ.Ş.D., 18/770, H. 29/01/1287

Sâlnameler

- Aydın Vilayet Sâlnamesi, 1296.
- Aydın Vilayet Sâlnamesi, 1298.
- Aydın Vilayet Sâlnamesi, 1308.

İnternet Siteleri

gallica.bnf.fr

https://rosettaapp.getty.edu/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE2897411

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi | *Ege University, Faculty of Letters*
Sanat Tarihi Dergisi | ***Journal of Art History***
ISSN 1300-5707 | e-ISSN 2636-8064
Cilt: 31, Sayı: 1, Nisan 2022 | *Volume: 31, Issue: 1, April 2022*

Sahibi (Owner): Ege Üniv. Edebiyat Fak. adına Dekan (On behalf of Ege Univ. Faculty of Letters, Dean): Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ ♦ Yazı İşleri Müdürü (Managing Director): Doç. Dr. Hasan UÇAR ♦ Editörler (Editors): Dr. Ender ÖZBAY, Prof. Dr. Semra DAŞCI ♦ Yayın Kurulu (Editorial Board): Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY, Doç. Dr. Lale DOĞER, Doç. Dr. Sevinç GÖK İPEKÇİOĞLU ♦ İngilizce Editörü (English Language Editor): Dr. Öğr. Üyesi Elvan KARAMAN MEZ ♦ Sekreteryaya - Grafik Tasarım/Mizampaj - Teknik İşler - Strateji - Süreç Yönetimi (Secretariat - Graphic Design/page layout - Technical works - Strategy - process management): Ender ÖZBAY

İnternet Sayfası (Açık Erisim) | Internet Page (Open Access)

DergiPark
AKADEMİK
<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

